

Emin Kərimov*

Sübutetmə standartı¹ Azərbaycan mülki prosesual məhkəmə təcrübəsində (sübutların qiymətləndirilməsi standartı)

Annotasiya

Son dövrlərdə prosesual hüquqda sübutetmə standartı anlayışının geniş şəkildə istifadə olunması Azərbaycan mülki prosesual təcrübəsində də öz əksini tapmışdır. Məhz məqalədə əsas etibarilə sübutetmə standartı anlayışı, məhkəmənin həqiqətin müəyyən edilməsində rolu, sübutetmə standartına anqlo-sakson və kontinental hüquq mövqeyindən yanaşma, "sərbəst daxili inam" anlayışı, obyektiv sübutetmə standartında zəruriyyət, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsində sübutetmə standartının Azərbaycan prosesual hüququna təsiri məsələləri ətrafı şəkildə araşdırılmışdır.

Abstract

In recent years, using of the context of standard of proof in procedural law reflected to the civil-procedural law of Azerbaijan. So that the standard of proof, the role of courts in determination of truth, the approachment to standard of proof in anglo-saxon and continental law, necessity for objective standard of proof, the influence of the practice of the European Court of Human Rights to Azerbaijan's procedural law were researched broadly in this article.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	75
I. MƏHKƏMƏ HƏQİQƏTİ MÜƏYYƏN EDİR Mİ?	79
II. OBYEKTİV SÜBUTETMƏ STANDARTINA ZƏRURİYYƏT	82
III. SÜBUTETMƏ STANDARTI AZƏRBAYCAN HÜQUQUNDA	84
NƏTİCƏ	87

Giriş

Son zamanlar Azərbaycan məhkəmə təcrübəsini araşdırarkən Apellyasiya və Ali Məhkəmənin bir neçə qərarlarında tez-tez "sübut standartı", "sübutların qiymətləndirilməsi standartı" ifadələrinə rast gəlinir.²

* University of Minnesota Law School, LL.M. 2011.

¹ İngiliscə - *standard of proof*, rusca – *стандарт доказывания*.

² Ayrıca qeyd etməliyəm ki, məhkəmə qərarları üzrə məhkəmə təcrübəsini araşdırılması tam bir iztirabdır. Elektron məhkəmə sistemi və bazası demək olar ki, mövcud deyil. Məhkəmələrin saytında məhkəmə qərarlarının axtarış və saxlanma sistemi çox zəifdir, məsələn Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin internet saytında son dövrlərə aid bəzi məhkəmə qətnaməsini görmək olar. Ali Məhkəmənin də saytında qərarların axtarış sistemi çox zəifdir.

Böyük ehtimalla oxuduğunuz məhkəmə qərarlarında belə ifadəyə çox rast gəlmisiniz:

“Eyni zamanda, “Qavazov Bolqarıstana qarşı iş üzrə” 06 mart 2008-ci il tarixli qərarında İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi mövqeyini ifadə etmişdir ki, sübutları qiymətləndirərkən, bir qayda olaraq “Əsaslı şübhədən kənar” sübut standartları tətbiq edilir (§93)”

Sübut standartı (sonradan bu mətndə - sübutetmə standartı) adlanan prosessual institutun ən çox istifadə olunduğu yer ümumi hüquq³ (anqlo-saksson) aid ölkələrdir. Bununla yanaşı, ümumi hüququn istifadə olunduğu bir çox institutların mənbəyinin məhz qədim Roma hüququ olduğunu istisna etmək olmaz.⁴ Sübutetmə standartı ümumi hüquq sistemində sübutların qiymətləndirilməsi və faktların müəyyən edilməsi meyarıdır. Burada ən geniş istifadə olunan iki sübutetmə standartı mövcuddur – “ağlabatan (əsaslı) şübhədən kənar”⁵ və “sübutların üstünlüyü”⁶.

Məhkəmə qarşısında duran vacib məsələlərdən biri işin faktlarını və hallarını müəyyən etməkdir. Onlara tətbiq edilən qanun/hüquq normaları yekunda çıxarılan məhkəmə qərarının əsasını təşkil edir. Faktları müəyyən etmək üçün məhkəmə ona təqdim edilmiş sübutları qiymətləndirir və sübutetmə standartı məhkəmə prosesinin məqsədləri üçün müəyyən faktın olub-olmamasını müəyyən edən kriteriyadır (meyardır).

Məhkəmə prosesinin mülki və cinayət işi üzrə olmasından asılı olaraq tətbiq edilən sübutetmə standartı fərqlənir. İngilis və ABŞ hüququnda məhkəmələr iki standartdan istifadə edirlər, cinayət prosesləri üçün – «əsaslı şübhədən kənar» və mülki işlər üçün «sübutların üstünlüyü». İngilis hüququnda «sübutların üstünlüyü» standartı həmçinin «ehtimallar (qənaətlər) balansı» kimi adlanır. Hər ikisi də eynidir və hüquqi ədəbiyyatda hər iki anlayış istifadə olunur.

“Əsaslı şübhədən kənar” standartı, adından göründüyü kimi onu ifadə edir ki, cinayət işində şəxsin təqsirliliyində heç bir əsaslı (ağlabatan) şübhə qalmamalıdır. Bu o demək deyil ki, onun həqiqiliyinə heç zərrə qədər də

Yaşadığım təcrübədən belə qənaətə gəldim ki, orda da bütün qərarlar “rəqəmsallaşdırılmır”, çünki nömrələri məlum olan bir neçə qərarları tapmaq müvəffəq olmadı.

³ *Common law.*

⁴ Edward D. Re, *The Roman Contribution to the Common Law*, 29 Fordham L. Rev. 447 (1961); Franz Wieacker, *The Importance of Roman Law for Western Civilization and Western Legal Thought*, 4 B.C. Int'l & Comp. L. Rev. 257 (1981), <http://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol4/iss2/2>
The Common Law and Civil Law Traditions
<https://www.law.berkeley.edu/library/robbins/CommonLawCivillLawTraditions.html>.

⁵ İngilis dilində - “*beyond reasonable doubt*”. Bu mətndə və bir sıra istinadlarda bu standart “əsaslı şübhədən kənar” kimi tərcümə edilə bilər.

⁶ İngiliscə - *Preponderance of evidence*. Bu standart həmçinin bəzi ümumi hüquq ölkələrində “mümkünlük balansı” (*balance of probabilities*) kimi ifadə olunur.

şübhə yoxdur (*beyond shadow of doubt*). Bu o deməkdir ki, təqdim edilmiş sübutların bütün digər alternativ izahları (əsasları, anlamları) çox az inandırıcıdır⁷ (*it's possible but not in the least probable*).

“Sübutların üstünlüyü” (ehtimallar balansı) standartını belə izah etmək olar ki, əgər təqdim edilmiş sübutlar əsasında faktın böyük ehtimalla (mümkünlüklə)baş verməməsindən çox baş verməsi⁸ qənaətinə gəlmək olarsa, sübutetmə vəzifəsi yerinə yetirilmiş hesab olunur. Bu standart mülki mübahisələrə tətbiq olunur.

Kontinental Avropa prosesual hüququna xas olan əlamətləri roman-german hüquq ailəsinə aid olan ölkələrin qanunvericiliklərində görmək olar, Azərbaycan hüququ da istisna deyil.⁹ Kontinental Avropanın məhkəmə sisteminin inkişafı İngiltərə və ABŞ-dan (anqlo-sakson hüququ) fərqli inkişaf edirdi. Orta əsrlərdə kontinental hüquqda məhkəmələr inkvizisiya (*istintaq*) xarakterli idilər, müasir çəkişmə məhkəmələrinə tam əks fəaliyyət göstərirdilər. Yəni məhkəmə tərəflərin mübahisəsini həll edən və arqumentləri dinləyən passiv arbitr rolunu deyil¹⁰ əksinə prosesin aktiv iştirakçısı olan, faktları müəyyən etmək, aşkarlamaq və aydınlaşdırmaq, aktiv müdaxilə edərək həqiqəti müəyyən etmək məqsədilə məhkəmə istintaqını aparan rolunu oynayırdı.¹¹

Sonradan, əlbəttə, kontinental Avropa hüququnun prosesual formatı dəyişdi və daha çox çəkişməli oldu. Buna baxmayaraq bəzi ənənəvi xüsusiyyətlər qalıbdır, bunlardan biri sübutların qiymətləndirilməsində obyektiv meyarın¹² olmamasıdır.

Müasir kontinental avropa ədalət sistemində inkvizisiya əlamətləri azdır və hazırda daha çox çəkişməli məhkəmə sistemidir. Bununla yanaşı kontinental hüquqa xas olan sübutların qiymətləndirilməsi standartı (sübutetmə standartı) kimi – daxili inam çıxış edir.¹³ Bu Azərbaycan hüququnda da belədir. Bir tərəfdən obyektiv tələblər üzərində qurulan çəkişməli məhkəmə sistemi qurulur, digər tərəfdən isə tam subyektiv olan “daxili inam” standartı tətbiq olunur.

⁷ Yəni demək olar ki, heç inandırıcı deyil.

⁸ *More probable than not*.

⁹ Azərbaycan mülki prosesual qanunvericiliyinin artıq böyük islahatlara ehtiyacı var. 2000-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi (bundan sonra MPM) müasir texnoloji ehtiyaqlara imkan vermir və məhkəmə baxışlarının tələblərin cavab verə bilmir.

¹⁰ Çəkişməli sistemdə olduğu kimi.

¹¹ Sovet dövründə məhkəmələri eyni rolunu oynayırdılar, ola bilsin bu səbəbdən bəzi yaşlı hakimlər məhkəmənin çəkişmə prinsipinə keçidində çətinlik çəkirlər.

¹² MPM-dəki sübutların obyektiv qiymətləndirilməsinə tələb meyar deyil. Hər hansı bir sübutun məhkəmə tərəfindən obyektiv qiymətləndirildiyini necə müəyyən etmək olar? Hansı meyarlarla? Məhkəmə yenədə öz daxili inamına amma obyektiv qiymətləndirir? Məhkəmənin daxili inamının nə qədər obyektiv olduğunu necə bilmək olar?

¹³ Bunu sübutetmə standartı adlandırmaq olarsa əgər.

“Daxili inam” qaydası Napoleon dövründə qəbul edilmiş cinayət-prosessual məcəlləsində əks olunmuşdur.¹⁴ Bunun mənası ondan ibarətdir ki, hakim sübutları öz daxili inamına əsaslanaraq azad sürətdə qiymətləndirməlidir. Bu qayda aydın subyektiv xarakter daşıyır və obyektiv meyarlara sahib deyil. Hakimin həqiqətən öz daxili inamına riayət etdiyini müəyyən etmək mümkün deyil. Daxili inam qaydası hakimə yeganə sual verir - “sizin daxili inamınız var mı?”¹⁵

Azərbaycan mülki prosesual qanunvericiliyində “daxili inam” qaydası haqqında norma yoxdur. Bu bir anlıq fikir yarada bilər ki, Azərbaycan məhkəmələri müəyyən obyektiv meyarlar əsasında sübutları qiymətləndirir. Lakin “daxili inam” qaydasına məhkəmə və hakimlərin fəaliyyətini nizamlayan “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” qanununda rast gəlmək olar. Həmin qanunun 100-cü maddəsində deyilir ki, “Məhkəmə qərarları hakimlərin *sərbəst daxili inamına* və məhkəmə araşdırmasının nəticələrinə əsaslanmalıdır”. Göründüyü kimi, Azərbaycanda da məhkəmə qərarları hakimin daxili inamından asılı edilir.

Kontinental hüquq (roman-german hüquq) sistemində sübutetmə standartları çox geniş yayılmamaqdadır. Qeyd olunduğu kimi, burada əksinə, sübutlar daha çox subyektiv prinsip olan “daxili inama”¹⁶ əsasən qiymətləndirilir.

Bizim mülki prosesual qanunvericilik sübutların obyektiv qiymətləndirilməsini tələb edir,¹⁷ lakin konkret tətbiq oluna bilən sübutetmə standartı mövcud deyil. Bunun nəticəsində məhkəmələrdə sübutlara dair lüzumsuz yüksək tələblər formalaşmışdır. Reallıqda məhkəmələrin mülki mübahisələrdə “daxili inamın” formalaşdırması, demək olar, cinayət hüququnun standardı olan “əsaslı şübhədən kənar” standartına oxşardır. Hesab edirik ki, mülki mübahisələrdə bizim məhkəmələrdə “sübutların üstünlüyü” standartına oxşar təcrübəni tətbiq etməlidir.¹⁸

Bu məsələ ilə bağlı Anqlo-sakson hüququnun təcrübəsindən müxtəlif fikirlər səsləndirəndə isə bəzi hüquqşünas həmkarlarımız cavab olaraq bizdə presedent hüququnun olmadığını qeyd edirlər.¹⁹ Əslində hazırki məsələnin

¹⁴ Fransa. Code d instruction criminelle de 1808 art. 342, 312. Вак. Внутреннее убеждение или баланс вероятностей? Стандарты доказывания в России и за рубежом. С.Будылин.

¹⁵ Fransa. Code de procedure penale (2013) Art. 353, 427 (andlılar olmadıqda məhkəmə işi “daxili inam” əsasında həll edir). Вак. Внутреннее убеждение или баланс вероятностей? Стандарты доказывания в России и за рубежом. С.Будылин.

¹⁶ İngiliscə - *Intime conviction*.

¹⁷ МРМ, 88-ci maddə.

¹⁸ Bəzi tip mülki mübahisələrdə sübutetməyə dair əlavə meyarlar müəyyən etmək olar, məsələn delikt, həyat və saxlamlıqla bağlı mübahisələrdə. Ancaq yenə də bu, “əsaslı şübhələrdən kənar” standartı olmamalıdır.

¹⁹ Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan məhkəmələri AİHM təcrübəsini (presedentlərini) uğurla tətbiq edirlər. Presedent anlayışı olmasa da bizim hüquq da daxil olmaqla kontinental hüquqda “vahid məhkəmə təcrübəsi”, “hüquqi müəyyənlik”, “hüququn stabilliyini və

presedent təcrübəsində heç bir aidiyyəti yoxdur.

I. Məhkəmə həqiqəti müəyyən edirmi?

İnkvizisiya modeli baxımından bəlkə də məhkəmənin tam həqiqətə nail olmaq cəhdini anlamaq olar. Bu ideologiyaya əsasən məhkəmə həqiqi faktları müəyyən edənədək işin aktiv istintaqını aparır. Sonra da müəyyən etdiyi həmin həqiqi faktlar əsasında qərar qəbul edir. Çəkişməli məhkəmə modelində isə məhkəmənin neytral arbitr olaraq təqdim edilmiş sübutlar əsasında həqiqəti müəyyən etmək imkanı və mümkünlüyünə zəmanət vermək çətindir.

Ümumiyyətlə məhkəmə “həqiqəti müəyyən edir” ifadəsi realıqda həddindən artıq çox iddialı səslənir və heç də asan və ağılabatan vaxt çərçivəsində nail olunacaq bir vəzifə deyil. Anqlo-sakson hüququ bu hissədə aydın qeyd edir ki, mülki prosesdə məhkəmə yalnız işin ən mümkün (böyük ehtimal) hesab edilən faktiki halı və ya hallarını müəyyən edir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, Anqlo-sakson mülki prosesində tərəflərə faktların və sübutların tapılmasında geniş imkanlar verilir (*discovery*). Əksər hallarda isə tərəflər prosesin ilkin mərhələlərində faktlar barədə razılaşırlar və sonradan faktların təqdiq edilməsinə artıq ehtiyac olmur. Kontinental hüquq məhkəmələrinin əksəriyyətində belə prosesual imkanlar yoxdur. Eyni zamanda hakim çəkişmə prinsipinə riayət etməyə çalışır və həddindən artıq təşəbbüskarlıq göstərməklə aktiv iştirakçıya çevrilməməyə çalışır.

Sovet dövrünün əksər mülki-prosessual materiallarında qeyd edilirdi ki, məhkəmələr iş üzrə obyektiv həqiqəti müəyyən edərək qərar qəbul edir. Hesab olunurdu ki, Sovet məhkəməsi hər mübahisədə obyektiv həqiqəti müəyyən etməlidir və buna qadirdir.²⁰ Az sayda prosesualistlər məhkəmə qərarlarının mümkün (böyük) ehtimallar əsasında qəbul edilməsi mümkünlüyü ilə razılaşırdılar.²¹ Sonradan keçmiş SSRİ dövlətlərinin mülki prosesual qanunvericiliklərində aparılmış islahatlar nəticəsində “obyektiv həqiqət” tələb aradan qaldırılmışdır.

Hazırki mülki prosesual qanunvericiliyimizdə “obyektiv həqiqət” ifadəsi işlənilməsədə MPM-in 14.1-ci maddəsi məhkəmədən *həqiqətə* nail olmaq üçün, işin hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiqinə lazımı şərait yaradılması tələb edir. Bunun da təcrübədə məhkəmələr tərəfindən işin faktlarını müəyyən edərəkən və qiymətləndirərəkən həddindən artıq yüksək sübutetmə standartının tətbiq edilməsinə yol açdığını hesab edirik.

Həqiqətə nail olmaq üçün ilk növbədə məhkəmə təqdim olunan sübut,

öngörüləbilməsi” kimi prinsiplər var. Elə presedent hüququ da məhz bu kimi fundamental əsaslar üzərində qurulur.

²⁰ О презумции истинности судебного решения, вступившего в законную силу, Чечина Н.А, Избранные труды по гражданскому праву, 2004.

²¹ Вах, Миф объективной истины и стандарты доказывания, С Изосимов, Закон.ru. О достоверности и вероятности в правосудии, Курьлев С.В.

faktları və mübahisə ilə bağlı keçmiş hadisələri (halları) tam dəqiqliklə təyin etməlidir. Əks alda həqiqətə nail olmaq mümkün deyil. Məntiqlidir, deyilmi? Əgər məhkəmə işin bütün hallarını tam dəqiq müəyyən etmirsə, o zaman həqiqət də bərqərar ola bilməz. Yarımçıq həqiqət olmur!

Ümumiyyətlə məhkəmə mübahisə ilə bağlı keçmiş halları (faktları) tam dəqiq müəyyən edə bilərmi? Obyektiv olaraq real həyatda bu mümkündürmü? Məhkəmələr üçün bu asan əldə olunan məqsəddirmi? Məhkəmə hər şeyi dəqiq, təhrifsiz müəyyən edə biləcək və hər şeyi bilən varlıqdırmı?

Düşünürəm ki, hər bir hüquqşünas reallıqda bunlara nail olunmanın mümkün olmadığını bilir.

Məhkəmə mübahisənin faktlarını onunla bağlı keçmiş hallar, təqdim edilən sübutlar, şahid ifadələri, ekspert və mütəxəssislərin verdikləri məlumatlar əsasında müəyyən edə bilər. Məhkəmənin biliyinin həqiqətə uyğunluğu işdə olan sübutların doğruluğundan (mötəbərliyinə) asılı olacaqdır və bu sübutlar hər hansı halın/faktın olub-olmamasının qiymətləndirilməsində rol oynayır.

Keçmiş hadisələrin (halların və faktların) qəsdən və ya bilməyərək istənilən təhrifi, ehtimallara əsaslanan ekspert rəyləri, texniki və elmi biliklərin məhdudluğu ona gətirib çıxarır ki, iş üzrə axtarılan faktın/halın mövcud olub-olmaması yalnız mümkünlük, yəni böyük və ya az ehtimal, əsasında müəyyən oluna bilər. Bəzi hallarda faktları böyük dərəcədə mümkünlüklə/ehtimalla müəyyən etmək olar.

Məsələn videogörüntüdə bir şəxsin digər şəxsi vurduğu görünür, bu faktı şahidlər də təsdiq edir və ekspertiza birinci şəxsin paltarında digər şəxsin qan izlərini müəyyən etmişdir. Bu sübutlar əsasında demək olar ki, böyük dərəcədə ehtimalla birinci şəxs ikinci şəxsi vurmuşdur. Bu halda məhkəmə həqiqəti müəyyən etmir o, ehtimalın/mümkünlüyün elə dərəcəsini müəyyən edir ki, hər hansı əks-argument inandırıcı olmayacaqdır.

Digər misala baxaq. Patologiyası olan şəxs tibbi əməliyyatdan sonra vəfat edir. Əgər həkimlər əməliyyat öncəsi və sonrası lazımı tibbi yardım göstərsəydilər, şəxsin sağ qalmaq ehtimalı olardı. Ekspertiza rəy verir ki, düzgün müalicə və zəruri tibbi yardım olsa idi müsbət nəticə mümkün olardı. Ekspert həmçinin qeyd edir ki, hətta düzgün və keyfiyyətli tibbi yardımla belə, bu xəstəliklə yalnız 80% pasientlər sağ qalırlar.

Məhkəmə bu işdə zəruri tibbi yardım göstərilsəydi şəxsin sağ qalacağını müəyyən etməlidir? Xeyr, çünki hər şey şəxsin hansı qrupa, 20% vəfat edən yoxsa 80% sağ qalan, aid olmasından asılıdır.

Məhkəmə şəxsin ölümünün səbəbini səhv müalicə olduğunu təsdiq etsə, bu halda düzgün olar ki, şəxs 80% sağ qalanlar qrupuna aid olsun. Bəlkə şəxs tibbi yardımın göstərilməsindən asılı olmayaraq vəfat edən 20% qrupa aid idi? Hansı qrupa aid olduğunu müəyyən etmək məhkəmə üçün mümkün deyil. Beləliklə ölümün səbəbinin səhv tibbi yardım olduğu təsdiqlənsə bu hal

80% ehtimalla müəyyən ediləcəkdir.

Yekunda bir sual qalır, sizcə məhkəmə bu işdə tam həqiqətə nail ola bildimi?

Reallıqda məhkəmənin ağlabatan vaxt və resurslar çərçivəsində tam həqiqətə nail olmağı obyektiv olaraq mümkün deyil.

Məhkəmə bütün işlərdə tam həqiqəti müəyyən edə bilərdisə, hüquqda heç bir prezumpsiyaya ehtiyac qalmazdı. Əgər məhkəmə həqiqətə nail olaraq şəxsin həqiqətən də təqsirli olub-olmamasını tam müəyyən edəcəkdirsə, onda şəxs niyə təqsirsizlik prezumpsiyası ilə qorunsun ki?!

Eynilə delikt məsuliyyətində, harada ki, hüquqa zidd hərəkət törətmiş şəxs “*təqsirlilik prezumpsiyasını*” daşıyır. Yəni delikt mübahisələrində şəxsin delikt məsuliyyətinin müəyyən edilməsini sübut edə biləcək sübutlar və faktlar məhz delikt törətmiş şəxsin sahibliyində olur və onları gizlətməklə məsuliyyətdən qaça bilər. Misal üçün yuxarıda verilən tibb müəssisəsinin misalında bütün hadisələr həmin müəssisənin ərazisində baş veribdir. “Təqsirlilik prezumpsiyası” məcbur edir ki, tibbi müəssisə öz müdafiəsini dərhal qursun, nəinki passiv proses iştirakçısı olaraq qarşı tərəfin onun təqsirini sübut etməsini gözləsin.

Bu kimi hallarda məhkəmə tam həqiqəti müəyyən etmək imkanına malik olsaydı delikt törədən şəxsə müəyyən mənada öncədən “təqsirli” kimi baxılmasına ehtiyac qalmazdı, çünki məhkəmə tam həqiqəti bərqərar edəcəkdir.

Məhkəmə icraatında keçmiş halların müəyyən edilməsi prosesində tam olaraq bütün səhvlərdən qaçmaq mümkün deyil. ABŞ Ali Məhkəməsinin *Speiser v. Rondall*²² işində qeyd edilir ki, məhkəmə prosesində həmişə müəyyən hədlər daxilində faktlara aid səhvlər mövcuddur və tərəflər bunu nəzərə almalıdırlar.

Əgər səhvlər qaçılmazdırsa o zaman hansı ən ağlabatan və uyğun yolla riskləri bölüşdürmək olar? Sübut etmə standartı məhz elə vasitədir ki, onun köməyi ilə prosesin tərəfləri arasında risklər bölünür.

Əvvəldə qeyd etdiyim kimi, sübut etmə standartı kontinental (roman-german) hüquqa çox da xas olan institut deyil. Lakin son dövr ərzində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (bundan sonra AİHM) hüquqtəbqiyyətə təcrübəsi vasitəsilə sübutların qiymətləndirilməsi standartı haqqında müzakirələr çoxalır.²³

²² 357 U.S. 513 (1958).

²³ Tobias Thienel, *Evidence and proofs from the perspective of the European Court of Human Rights* 13, burada yerləşdirilib
<http://www.ejtn.eu/Documents/Themis/Written%20paper%20Italie/Themis%20written%20paper%20Romania%202.pdf>.

II. Obyektiv sübutetmə standartına zəruriyyət

Subyektiv “daxili inam” prinsipi demək olar ki, məhkəmənin çəkişmə prinsipinə ziddir. Əgər qanunvericilik və yuxarı instansiya məhkəmələri sübutların qiymətləndirilməsində vahid və aydın təcrübə formalaşdırmaq niyyətindədirlərsə o zaman sübutetmənin, sübutların qiymətləndirilməsinin obyektiv standartlarının müəyyən edilməsi vacibdir.

Azərbaycanda məhkəmələr qərarlarını öz daxili inamlarına əsasən qəbul edirlər, demək sübutların qiymətləndirilmə meyarı kimi hakimin həmin an daxili fikri çıxış edir. Lakin demək olmaz ki, bu faktor hər hansı obyektiv sübutetmə qaydalarını istisna edir. Məhkəmə sübutları mümkün hesab etməyərək və ya işə aid olmadığından qəbul etməyə bilər. Bəzi ümumi məlum olan faktları tərəflər sübut etmək məcburiyyətində deyillər. Həmçinin Azərbaycan mülki prosessual hüququnda sübutetmə vəzifəsinə dair aydın tələblər var. MPM tələb edir ki, hər bir tərəf öz istinad etdiyi halları sübut etməlidir.²⁴ Ümumi qaydaya görə mülki prosesdə sübutetmə vəzifəsi iddiaçının üzərində olur. Belə qənaətə gəlmək olar ki, iddiaçı öz istinad etdiyi halları sübut etməsə məhkəmə onun iddiasını təmin etməməlidir.

Sübutetmə vəzifəsi haqqında norma işin faktlarının (hallarının) qəbul edilib-edilməməsinə dair məhkəmənin öhdəliyini müəyyən edir və müəyyən obyektivliyə malikdir. Yəni, misal üçün, müəyyən sübutun işə aid olub-olmamasının əsaslarını obyektiv şəkildə qiymətləndirmək olar.²⁵

Ümumi sərbəst daxili inam prinsipi ilə yanaşı Azərbaycan mülki prosessual hüququ bəzi obyektiv sübutetmə qaydalarını müəyyən edir. Ancaq bu halda belə yenə sual yaranır – şübhəsiz təkzibedilməz sübutlar olmadıqda işin halları/faktları necə müəyyən edilir?

Məhkəmə mübahisəni qeyri-müəyyənlik mühitində həll etmək məcburiyyətindədir. Tərəflərin təqdim etdiyi sübutlar nadir hallarda tam inandırıcı olurlar. Bu kimi hallarda məhkəmə öz qərarını tam olmayan və bəzən ziddiyyətli sübutlar əsasında qəbul etməlidir.

Misal üçün tərəflərdən birinin təqdim etdiyi sübutlar hakim üçün daha inandırıcı gəlir nəinki digər tərəfin. Ancaq tam olaraq hakim üçün inandırıcı deyillər. Anqlo-sakson yanaşmasını tətbiq etsək bu hal “sübutların üstünlüyü” standartının tələblərinə cavab vermiş olur, lakin “əsaslı şübhədən kənar” standartının tələblərinə cavab vermədiyini görürük.

Subyektiv prinsip olan “sərbəst daxili inam” prizmasından baxdıqda belə çıxır ki, hakim öz intuisiyasına əsaslanaraq və onun daha çox “ürəyincə” olan sübuta əsaslanaraq qərar qəbul edəcəkdir.

²⁴ MPM, maddə 77.1.

²⁵ Əlbəttə, məhkəmə məhkəmə qərarında bunu müvafiq qaydada əsaslandırırsa. Ancaq bu halda belə sual yaranır – məhkəmə hansı meyar əsasən təqdim edilən sübutları qiymətləndirir? Daxili inam?!

MPM-in sübutların obyektiv və qərəzsiz qiymətləndirilməsinə dair tələbi²⁶ müəyyən obyektivliyi qorumağa xidmət edir, lakin bunun yetərli olmadığını düşünürük. Hakimlər müəyyən mövqelərə, baxışlara və inamlara sahib olan insanlardır. Obyektiv sübutetmə standartının olmaması sübutların qiymətləndirilməsini həmin insanın fərdi baxışlarından asılılığa salır.

Məsələn hakimlər var ki, müəyyən faktla bağlı məsələlərdə dövlət orqanının xeyrinə qərarın çıxarılmasına üstünlük verir²⁷ nəinki özəl hüquqi şəxs, və ya xarici şirkətdən çox yerli şirkətlərin xeyrinə qərar verməyə üstünlük verir və ya digər şəxsi meyarlardan/baxışlardan irəli gələrək qərar qəbul edə bilər. Bu vəziyyət məhkəmə sisteminin stabilliyi, effektivliyi və öngörüləbilmə (*предсказуемость – rus., predictability – ing.*) kimi fundamental keyfiyyətlərinə ciddi xələl gətirir. Sübutetmə standartının olmaması məhkəmə icraatındaki işlə bağlı keçmiş halların, faktların müəyyən edilməsi ilə bağlı məhkəmə risklərini artırır.

Təcrübədə mülki proseslərdə məhkəmələr müəyyən obyektivliyi qorumaq üçün sübutlara və sübutetmə prosesinə çox yüksək tələblər irəli sürürlər. Demək olar ki, cinayət prosesinə aid olan “əsaslı şübhədən kənar” sübutetmə standartını mülki mübahisələrə tətbiq edirlər. Bu isə əvvəl qeyd etdiyimiz kimi mülki icraatın effektivliyinə mənfi təsir göstərir.

Adətən cinayət mühakimə icraatında tətbiq edilən “ağlabatan şübhələrə yer qoymadan” (və yaxud, “əsaslı şübhədən kənar”) sübutetmə standartı, adından da göründüyü kimi, sübutetmə predmetinə dair (təqsirliliyin və yaxud işin həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən bu və ya digər faktın sübut olunmuş sayılmasına) ağlabatan, ciddi şübhələrin olmamasını ehtiva edir.²⁸

İstənilən halda məhkəmə (cinayət və mülki prosesdə) qeyri-müəyyənlik mühitində keçir və tam ali həqiqəti müəyyən etmək mümkün deyil. Cinayət prosesinin mümkün fəsadlarını nəzərə alaraq məhkəmə şəxsi təqsirli bilməsi üçün çox yüksək – əsaslı şübhədən kənar – sübutetmə standartını tətbiq edir. Təqdim edilən sübutların qiymətləndirilməsi zamanı şəxsin təqsirinə dair heç bir (ağlabatan) əsaslı şübhə qalmamalıdır. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin (bundan sonra CPM) 21.2 maddəsi də bunu təsdiqləyir.

Mülki proses fərqli məqsədlərə istiqamətləndirildiyindən və başqa prezumpsiyalardan (və sübutetmə vəzifələrindən) ibarət olduğundan burada belə çox yüksək sübutetmə standartına ehtiyac yoxdur. Bu səbəbdən anqlosakson hüququnda hər iki məhkəmə prosesində (cinayət və mülki) fərqli sübutetmə standartı tətbiq edilir. Mülki prosesdə hakim təqdim edilən

²⁶ MPM, maddə 88.

²⁷ Ola bilsin müəyyən paternalizm və etatism baxışlarının tərəfdarıdır.

²⁸ h.ü.f.d. Kəmalə Əliyeva, İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinin tələblərinə riayət edilməsi və Azərbaycana qarşı qərarların təhlili.

http://supremecourt.gov.az/uploads/files/konvensiya/konvensiyanin_3-

[cu_maddesinin_teleblarine_riayet_edilmesi_ve_azerbaycana_qarshi_qerarlarin_tehlili.pdf](http://supremecourt.gov.az/uploads/files/konvensiya/konvensiyanin_3-cu_maddesinin_teleblarine_riayet_edilmesi_ve_azerbaycana_qarshi_qerarlarin_tehlili.pdf)

sübutların üstünlüyündən irəli gələrək faktı müəyyən edir. Məhkəmənin tam əminlik tələb etdiyi cinayət prosesindən fərqli olaraq, mülki proseddə məhkəmə faktın böyük ehtimalla olduğunu, nəinki olmadığını²⁹ qiymətləndirməsi yetərlidir.

Obyektiv standartın olmaması aşağı instansiya məhkəmələrinin müəyyən səhvlərini düzəltməsində çətinlik yaradır. Yuxarı instansiya məhkəməsi necə müəyyən etsin ki, əvvəlki məhkəmə işə baxanda öz “sərbəst daxili inamına” riayət edib ya yox?

III. Sübutetmə standartı Azərbaycan hüququnda

Azərbaycan mülki prosessual qanunvericiliyində sübutetmə standartına aid konkret norma yoxdur. Azərbaycan cinayət prosessual hüququnda isə “əsaslı şübhədən kənar” standartına yaxın normalar var³⁰ və onlara əsasən, əgər şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Bununla yanaşı, ittihamın sübuta yetirilməsində aradan qaldırılması mümkün olmayan şübhələr təqsirləndirilən şəxsin (şübhəli şəxsin) xeyrinə həll edilir. Belə olan halda, hətta məhkəmənin vəzifəsidir ki, təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyinə dair aradan qaldırıla bilməyən şübhələri onun xeyrinə şərh etsin.³¹

Beləliklə, mülki prosessual hüquqda formal sübutetmə standartı olmasa da son dövrdə məhkəmələrin təcrübəsində müəyyən obyektiv sübutetmə meyarının təyin edilməsi təşəbbüslərinə rast gəlinir.³² Bu təşəbbüslər AİHM-in təcrübəsinin müsbət təsiri nəticəsində əmələ gəlirlər.

Ali Məhkəmə ölkə məhkəmə təcrübəsinə müəyyən mənada “*ton verən*” və istiqamətləndirən instansiya olduğundan sübutetmə (sübutların qiymətləndirilməsi) standartı barədə qeydlərə Ali Məhkəmənin qərarlarında daha çox rast gəlmək olar. İlk növbədə bu müsbət və qabaqcıl yanaşmadır, çünki daxili hüquq kənar hüquq aləmindən təcrid olunmuş formada inkişaf edə bilməz. Görünür yüksək instansiya məhkəmələri³³ ölkədə hüquqtətbiqetmənin inkişafına o qədər də biganə deyillər. Müasir bazar iqtisadiyyatı dövründə hüquqtətbiqetməni inkişaf etdirmək üçün daha çox təcrübəsi olan ölkələrin və hüquq sistemlərinin yanaşmalarından faydalanmaq lazımdır.

Sübutetmə standartı ilə bağlı qeydlərin bizim məhkəmə təcrübəmizdə

²⁹ *Probably yes than not. More likely than not.*

³⁰ CPM, maddə 21.2.

³¹ CPM, maddə 351.3.4.

³² Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Bülleteni, 2014, №3, səh 12; AR AMMK 2(102)-2196/13 sayılı qərarı, AR AMMK 2(102)-749/2015 sayılı qərarı və bir çox digər qərarlarda məhkəmələr AİHM-in Qavazov Bolqarıstana qarşı (06.03.2008) qərarına iştinad edərək bir qayda olaraq əsaslı şübhədən kənar standartlar tətbiq edildiyini vurğulayıblar.

³³ Ali və Konstitusiyə məhkəmələri nəzərdə tutulub.

əmələ gəlməsində əhəmiyyətli rolu AİHM təcrübəsi oynayır.³⁴ Bizim məhkəmələrdə AİHM təcrübəsindən faydalanaraq mülki prosesual məhkəmə təcrübəsində “əsaslı şübhədən kənar” sübutların qiymətləndirilməsi standartından tez-tez istifadə edirlər. Lakin bu təşəbbüsün arxasında müəyyən daxili araşdırma və əsaslandırmanın olub-olmaması bizə məlum deyil. Çünki cinayət hüququna aid olan sübutetmə standartının bizim mülki prosesual təcrübəyə daxil edilməsi təhlükəli perspektivdir. Zəruri araşdırmasız belə institutların tətbiqi müəyyən yanlışlıqlara yol açmağa bilər. Tam məlum olmayan yeni bir hüquqi alət müxtəlif məhkəmələr tərəfindən qüsurlarla tətbiq oluna bilər. Ali Məhkəmənin məhkəmə təcrübəsinə daxil etdiyi yenilikləri aşağı instansiya məhkəmələri tərəfindən çevik və kütləvi olaraq mənimsəmələrini nəzərə alsaq, qorxuram yanlış formalaşmış məhkəmə təcrübəsinin düzəldilməsi üçün məsələyə Konstitusiya Məhkəməsi qarışmalı olacaqdır. Yaxşı olardı ki, bu kimi məsələlərə Ali Məhkəmə daha fundamental yanaşsın və Plenumun fəaliyyətini daha aktivləşdirsin.

“Əsaslı şübhədən kənar” sübutetmə standartının Azərbaycan məhkəmə təcrübəsində əmələ gəlməsinin əsas səbəbi AİHM-in bir sıra qərarları olubdur. Həmin qərarlarda AİHM müəyyən işdə olan materialları, tərəflərin ifadə və sübutlarını “əsaslı şübhədən kənar” standartının tələblərinə uyğun qiymətləndirir və qərar çıxarır. Lakin düşünürəm, bizim məhkəmələr bu standartta istinad verəndə bunun ilk növbədə cinayət prosesual ələt olduğunu və ikincisi bunun məhz AİHM öz “prosesual qaydası” kimi müəyyən etdiyini nəzərə almayıblar.

AİHM əsasən inkvizisiya məhkəmə olduğunu nəzərdə saxlamaq lazımdır. Çünki AİHM qərarlarını tək ona təqdim edilmiş sübutlar hüququ (qanunu) tətbiq edərək çıxarmır. AİHM prosesin aktiv elementidir, o, sübut və faktları axtarır, öz araşdırmasını (tədqiqatını) aparır, davamlı olaraq əlavə izahatlar və sübutlar tələb edir.

AİHM-in fəaliyyətinin xüsusiyyətini nəzərə alaraq o, öz vəzifələrini düzgün icra etmək üçün “konvensiya çərçivəsində və məqsədləri üçün məhkəmə özünün sübut standartı kimi “əsaslı şübhədən kənarı” seçir”.³⁵ Lakin AİHM-in bu yanaşmasına çox sayda tənqidçiləri də var.³⁶ Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, sübutetmə yükü (vəzifəsi) sübut standartı ilə sıx əlaqədədir. İstənilən sübutetmə yükü ona uyğun sübut standartına uyğun olmalıdır.³⁷ Sübutetmə yükünün nə qədər ağır olmasını sübut standartı müəyyən edir.³⁸

³⁴ AİHM kontinental hüququn “məhsulu” olmasına baxmayaraq anqlo-sakson hüququna xas olan “sübutetmə standartı” institutundan uğurla faydalanır.

³⁵ Tobias Thienel, yuxarıda istinad 23, s. 16.

³⁶ Bax Loukis G. Loucaides, *Standards of Proof in Proceedings under the ECHR*, yerləşir Presence du droit public et des droits de l’homme: melanges offerts a Jacques Velu, 1431 et seq (1992).

³⁷ Chittharanjan Felix Amerisinghe, Evindece in *International Litigation* 36 (2005).

³⁸ Bax Tobias Thienel, yuxarıda istinad 23, s. 17.

AİHM sübut standartına sübutetmə yükündən kənar baxmır. Sübutların təqdim edilməsi vəzifəsinə gəldikdə AİHM qeyd etmişdir ki, “məhkəmə tək tərəflərin üzərinə düşən sübutetmə yükünə güvənməyəcəkdir. Məhkəmənin nəzərində olan işlərdə o, bütün materiallara baxır, həm tərəflərin təqdim etdiyi həm də başqa mənbələrdən olan və zəruriyyət varsa materialları *proprio motu*³⁹ əldə edir”.⁴⁰ Bu AİHM-in prosesinin daha çox inkvizisiyon təbiətli olduğuna bir daha dəlalət edir.⁴¹ AİHM-in xüsusiyyətini və yurisdiksiyasını nəzərə alaraq bunu anlamaq olar. Yəni öz “prosesual” qaydalarında və sübutların qiymətləndirilməsində daha yüksək “əsaslı şübhədən kənar” standartının seçilməsinin məntiqini anlamaq olar. Lakin bu heç də o demək deyil ki, AİHM-in bu yanaşmasını Konvensiyanın tərəfdarı olan ölkələrin milli məhkəmələri öz mülki proseslərində tətbiq etməlidir.

Sübut standartı haqqında ən vacib qeyd odur ki, o prosesual hüququn elementidir.⁴² Bu səbəbdən də AİHM müəyyən etdiyi sübut standartı yalnız bu məhkəmənin işinə (proseslərinə) aiddir və AİHM-in maddi hüququnu (presedentlərini) tətbiq edən milli məhkəmələrə aid deyildir.⁴³

Sübutların qiymətləndirilməsində “əsaslı şübhədən kənar” sübut standartını AİHM 1978-ci il İrlandiya B.Krallığa qarşı işindən bəri aktiv tətbiq edir.⁴⁴ Lakin AİHM-in bu standartı anqlo-sakson hüququnda cinayət proseslərində tətbiq edilən sübut standartı ilə eyni olduğu kimi qiymətləndirilməməlidir.⁴⁵ Həqiqətən də AİHM qeyd etmişdir ki “*bu standartı tətbiq edən milli hüquq sisteminin yanaşmasını götürmək heç vaxt bu məhkəmənin məqsədi olmayıbdir*”.⁴⁶ Onun rolu cinayət təqsirini və ya mülki məsuliyyətini deyil, dövlətin razlaşdırılmış Konvensiya qarşısında məsuliyyətini müəyyən etməkdir”.⁴⁷

³⁹ Latıncadan “öz təşəbbüsü ilə”.

⁴⁰ AİHM, *Ireland v. United Kingdom*, judgment 18 January 1978, Series A No.25, para 160; *Artico v Italy*, Judgment 13 May 1980, Series A, No 37, para 30.

⁴¹ Uğur Erdal, *Burden and Standard of Proof in Proceeding under the European Convention*, *European Law Review* 26.

⁴² *Bax* Tobias Thienel, yuxarıda istinad 23.

⁴³ *Bax Fraser P. Davidson*, *Evidence* (2007), *Juliane Kokott*, *The Burden of Proof in Comparative and International Human Right Law: Civil nad Common Law Approaches with Special Reference to the American and German Legal Systems* (1998), Tobias Thienel, yuxarıda istinad 23.

⁴⁴ Bundan öncədə 1969-ci il Yunanıstan işində (Greek case) bu standartı aid qeyd edilmişdir ki, “əsaslı şübhə sadəcə nəzəri mümkünlüyü nəzərdə tutmur, bu elə şübhə olmalıdır ki ona görə səbəblər təqdim edilmiş faktlardan üzaqlaşdırıla bilinsin”.

⁴⁵ *Bax*, Alvaro Paul, *In search of the Standard of Proof Applied by the Inter-America Court of Human Rights*, 55 *Revista Instituto Interamericano de Derechos Humanos* 57 (2011).

⁴⁶ Zənnimcə burda məhkəmə İngiltərəni nəzərdə tutur. Əvvəldə qeyd etmişdik ki, cinayət prosesinin “əsaslı şübhədən kənar” sübut standartı İngiltərə daxil olmaqla Anqlo-sakson hüquq sisteminə daxil olan ölkələrə xasdır.

⁴⁷ *Bax* Alvaro Paul, yuxarıda istinad 45.

AİHM *Mathew v. The Netherlands*⁴⁸ işində qeyd etmişdir ki, “əsaslı şübhədən kənar termini Konvensiyada nəzərdə tutulan hüquqların pozulmasına dair şikayətlərin baxılması proseduru kontekstində müstəqil (avtonom) məna daşıyır. Sübutlar hüququ⁴⁹ və onunla birgə sübut standartı hüquqla bağlı suallara deyil, yalnız faktlarla bağlı suallara tətbiq edilir.⁵⁰ AİHM tərəfindən tətbiq edilən sübut standartı Konvensiyanın maddələri və Məhkəmə Qaydaları ilə nəzərdə tutulmayıbdır, bu presedent (case law) təcrübəsinin məhsuludur.

İlkin dövrdə “əsaslı şübhədən kənar” standartını AİHM əsasən Konvensiyanın 3-cü maddəsinə aid işlərdə tətbiq edirdi.⁵¹ Lakin sonradan öz təcrübəsində olan AİHM digər işlərdə də Yunanıstan⁵² işinə və İrlandiya B.Krallığına qarşı işinə istinad verərək bu standartı daha “ümumiləşdirdir”.⁵³ Eyni zamanda da vurğulayır ki, əsaslı şübhədən kənar standartını Konvensiyanın məqsədləri üçün tətbiq edir.

AİHM tərəfindən öz (məhkəmə baxışları) prosesləri üçün belə yüksək standartın seçilməsinin məqsədi ona həvalə edilmiş rolun icrası ilə bağlıdır.⁵⁴ Bəzi nüfuzlu müəlliflər AİHM-in öz təcrübəsində “əsaslı şübhədən kənar” standartını tətbiq edilməsinin doğruluğunu şübhə altına alırlar.⁵⁵

Gördüyümüz kimi, AİHM əsaslı şübhələrdən kənar standartı bu məhkəmənin “prosesual” qaydasıdır və milli məhkəmələrin öz mülki proseslərində istifadəsi üçün nəzərdə tutulmayıbdır. Yəni “əsaslı şübhədən kənar” sübutların qiymətləndirilməsi standartının AİHM-in öz “prosesual” qaydası olduğu vurğulanmalıdır.

Nəticə

Göründüyü kimi, sübutetmə istər mülki, istərsə də cinayət işlərində həqiqətin müəyyən olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan istər Mülki-Prosesual, istər Cinayət-Prosesual qanunvericilikdə, istərsə də müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyində mövcud olan boşluqlar bu istiqamətdə lazımi və əhatəli araşdırma aparılmasını zəruri edir.

Sübutetmə standartı adətən kontinental (roman-german) adət hüququna çox da xas olan institut deyildir. Azərbaycan hüququnda, yuxarıda da qeyd

⁴⁸ Judgement of *Mathew v. The Netherlands*, no 24919/03 ECHR (2005)

⁴⁹ *Law of Evidence*

⁵⁰ Tobias Thienel, yuxarıda istinad 23, s. 9.

⁵¹ Yenə orada, 13.

⁵² *Greek Case 12 YB 1 ECHR*, (1969).

⁵³ *Salman v. Turkey* (2000), *Toteva v. Bulgaria* (2004), *Mammadov (Jalaloglu) v. Azerbaijan* (2007). Bir çox qərarlarda standart artıq *İreland v. United Kingdom* işinə istinad edilmədən “ümumi” tətbiq edilir, məsələn bax. *Çelik and İmret v. Turkey* (2004), *Fadeyeva v. Russia* (2005), *Ahmet Mete v. Turkey* (2006), *Gavazov v. Bulgaria* (2008).

⁵⁴ *Bax* Tobias Thienel, yuxarıda istinad 23.

⁵⁵ Yenə orada.

olunduğu kimi, mülki prosesual hüquqda formal sübutetmə standartı olmasa da, son dövrdə məhkəmələrin təcrübəsində müxtəlif təşəbbüslərə rast gəlinir. Bu təşəbbüslərin əksəriyyəti Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsinin müsbət təsiri nəticəsində meydana gəlir və bu kontekstdə artıq əhəmiyyətli müzakirələr aparılır.